
SZEMLE

VAJON BOURDIEU MA IS AKTUÁLIS?

Pierre Bourdieu francia szociológus 2002-ben hunyt el. A *British Journal of Sociology of Education* különszáma Bourdieu tudományos munkássága előtti tisztelgés: „Tevékenysége a filozófia, az antropológia és a szociológia szintézise a társadalmi igazságosság iránti elkötelezettség talaján. A társadalmi egyenlőtlenség és annak elleplezési módjai nem múltó, elmélyült érdeklődését váltották ki, mely minden írásában nyomot hagyott. Ugyanakkor mindig is oktatásszociológusként marad a legismertebb.” A különszám minden tanulmánya Bourdieu eredményeire reflektál oktatásszociológiai szempontból, s szöveggyűjteményként is szolgál egyetemi hallgatók és doktoranduszok számára, akik Bourdieu gondolkodásának mai jelentőségét akarják megérteni az oktatásszociológiában. A szerzők kísérletet tesznek rá, hogy elmagyarázzák a legfontosabb fogalmakat (habitus, kulturális tőke, mező, objektív valószínűség, reflexív módszer), és azok oktatásszociológiai értelmezését, néhány tanulmány pedig bemutatja, hogyan használható a Bourdieu-i elmélet az empirikus kutatásban és adatelemzésben. Az alábbi ismertetés szem előtt tartja a különszám szöveggyűjtemény jellegét és ebből adódó széttagoltságát.

Derek Robbins tanulmányában (*The transcultural transferability of Bourdieu's sociology of education*) felvázolja Bourdieu oktatásszociológiájának fejlődését és hatását az angol tudományos életre 1964-től 2002-ig. A tanulmány nem titkolt célja, hogy újjáélessze a Bourdieu munkássága iránti érdeklődést, rámutasson annak mai relevanciájára és ösztönözzön Bourdieu reflexív módszerének használatára.

A 70-es években a brit oktatásszociológiát a strukturalista megközelítés jellemezte, amit

Margaret Archer neve fémjelez. Ő – más szerzőkkel egyetemben – Bourdieu írásainál a túlzott francia orientációt hangsúlyozva megkérdőjelezte annak alkalmazhatóságát a brit oktatási rendszer vizsgálatánál. Archer különböző társadalomszerkezeti összehasonlító elemzéseket végzett, s a Bourdieu-i felfogást pusztán arra akarta használni, hogy egy analitikus modellt hozzon létre, amely az oktatás és a foglalkoztatási szerkezet általános strukturalista magyarázatát erősíti.

Vele ellentétben Bourdieu már a 60-as évek közepétől szembehelyezkedik azzal a strukturalista törekvéssel, hogy az intézményes és társadalmi viselkedésmintákat kivetítsék más kultúrára, mivel a különböző társadalomszerkezeteket különböző kulturális környezetben működő társadalmi ágensek hozzák létre. Úgy gondolta, a kultúrák közötti összehasonlíthatóság feltétele egy strukturálisan homogén modell létrehozása. Erősen foglalkoztatta, hogy fogalomrendszere mennyire átvehető és hasznosítható más – például az angol és a japán – kultúrákban. 1984-ben megjelent *Homo academicus* c. munkájában már megkísérelt elemzési módszerének univerzális érvényt adni.

Robbins három példán keresztül mutatja be, hogy a francia oktatási rendszer beható vizsgálata képessé tette Bourdieu-t arra, hogy egy koherens gondolati rendszert hozzon létre. Posztstrukturalista reflexív módszere eltér mind az etnometodológiai, mind a strukturalista megközelítéstől, s dinamikus módon képes feltárni a rejtett társadalmi célokat és a kultúra-specifikus hatalmi harcokat, amelyek az oktatás és a foglalkoztatás közötti kölcsönös kapcsolat állandó változását, mozgását jelentik.

Tanulmányában Robbins elmarasztalja a brit tudományos élet szereplőit, amiért nagyon ke-

vés erőfeszítést tettek, hogy Bourdieu 1980-as évek után megjelent szociológiai munkáját megismerjék és alkalmazzák a brit oktatási rendszer aktuális jelenségeinek megértésére. A *British Journal of Sociology of Education* 1980-as létrejöttét és a folyóirat életét mint esettanulmányt mutatja be, mely Bourdieu munkásságából szinte kizárólag az 1970-es években angol fordításban megjelent, tíz évvel korábban végzett párizsi oktatásszociológiai kutatásokra hivatkozik. Bourdieu üzenetének csendes elutasítását látja ebben, mintha nem volna biztonságos az elmúlt 45 év eredményeire reagálni, mintha az oktatásszociológia maga is eszközzé vált volna abban, hogy az intézményes és társadalmi hierarchiát megerősítse és fenntartsa, ahelyett hogy a társadalomkritikát ösztönözné. Robbins rámutat, hogy az egyenlőség kérdése nem pusztán egy tipikusan francia rögeszme Bourdieu-nél, és hogy nem elzárkózni kéne, hanem elemző módon megvizsgálni megállapításai helytállóságát és alkalmazhatóságát a brit adottságok között.

Diane Reay tanulmánya (*“It’s all becoming habitus”: beyond the habitual use of habitus in educational research*) a habitus fogalmát értelmezi, amely egyrészt képes önmagában a folytonosság és változás megragadására, másrészt más fogalmak (a mező és a kulturális tőke) viszonyában értelmezhető. Reay áttekintést ad néhány oktatásszociológiai kutatásról, amelyek operacionálizálják a habitus fogalmát, végül kiemel néhány példaértékű kutatást, ahol azt alkotó módon használják.

A habitus Bourdieu kutatási módszerének egyik központi fogalma, mely a dualista gondolkodásmódon (ágens-struktúra, objektív-subjektív, mikro-makro kettősség) próbál túllépni, és amelyet a tudományos szövegekben sokszor elméleti megalapozottság nélkül, amolyan intellektuális hajlakként szórnak szét, ugyanakkor, elsősorban az általa sugallt látens determinizmus miatt, széles körben kritizálnak.

A habitust a tanulmány több vonatkozásban vizsgálja és definiálja. A habitus képessé teszi az egyént a cselekvésre: működése bizonyos gyakorlatokat kizár, másokat viszont valószínűsít. A habitus egyrészt tükrözi a társadalmi helyzetet, amelyben kialakult, másrészt magában hordja kreatív válaszok lehetőségét, amelyekkel meghaladhatja ezeket a társadalmi feltételeket, elősegítve egy esetleges a változást.

A habitus csak egy aspektusa Bourdieu összetett fogalmi eszköztárának, és interakciója a kulturális tőke és a mező fogalmával igazán az, ami a gyakorlat logikájához nélkülözhetetlen. A kutatásokban Bourdieu a habitus fogalmával az uralkodó csoportok uralmát és az elnyomott csoportok alárendeltségét vizsgálja, illetve azt, hogy hogyan jelennek meg a habitusba vésődött kulturális alá- és fölérendelt viselkedési minták a mindennapi interakciók során.

Reay néhány kritikai megállapítást is tesz. Elsősorban azt hiányolja, hogy Bourdieu nem foglalkozik a nemi és faji meghatározottságokkal. Fontosnak tartja kibővíteni a habitus fogalmát, hogy a nemi és faji különbségek is vizsgálhatóak legyenek a különböző kultúrákban, társadalmi osztályokban vagy etnikai csoportoknál, továbbá kisebb kutatási kontextusban is: az osztályteremben, a munkahelyen vagy a játszótéren. Így felszínre kerülhet, hogyan nyilvánulnak meg a nemi, faji és osztálykülönbségek az egyéni cselekvésben, viselkedésben és gesztusnyelvben.

Bourdieu legtöbb írása strukturalizmusa vagy determinizmus miatt kritikát váltott ki. Nem így *A világ súlya* c. munkája, amely több teret ad az egyéni cselekvésnek és az életút megváltoztatására törekvő ellenállásnak. Ugyanakkor sokan Bourdieu szemére vetik, hogy túl nagy hangsúlyt helyez a habitus tudatalatti impulzusaira és elhanyagolja a hétköznapi reflexivitást, marginalizálja a gondolkodást. A habitus kialakulása a Bourdieu-i megközelítésben tulajdonképpen az egyén tudattalan igazodását jelenti a külvilághoz, ezért szükséges a gyakorlat reflexív és kreatív oldalának újragondolása. A habitus csak akkor működik tudatos szinten, ha olyan eseményekkel szembesül az egyén, amelyek megkérdőjelezzik önképét és annak újraformálására kényszerítik.

A habitust Bourdieu rugalmasan kezeli és inkább módszertani eszköznek tekinti – amivel a társadalom szerkezete vizsgálható –, semmint megvitatásra alkalmas elvont elméleti fogalomnak. Spirálmódszerrel dolgozik: az elméletből indul az empirikus kutatás felé, majd újra visszatér hozzá, hogy újraformálja egy másik szinten. A fogalmaknak ez a határozatlansága és változó természete Bourdieu szerint a fogalmaknak a tapasztalati valósággal való állandó kapcsolatát biztosítja, ami segíti a kutatói munkát.

Reay hiányolja, hogy a legtöbb empirikus kutatás figyelmen kívül hagyja a Bourdieu-i kihívást, amit az jelentene, hogy az adatokat „kifagassza” a fogalom segítségével – helyette inkább az adatok igazolása folyik. A tanulmány végén rámutat, hogy paradox módon a habitus-fogalom határozatlansága jelenti erősségét is, s éppen emiatt nagy szükség van arra, hogy minél több kutatás a gyakorlatban is alkalmazza e fogalmat a társadalmi világ egyre jobb megértéséhez.

Rob Moore összefoglaló tanulmányában (*Cultural capital: objective probability and the cultural arbitrary*) megkísérli elmagyarázni a kulturális tőke fogalmát a csere általános elmélete és a különböző tőkeformák átváltása tükrében.

Mindegyik tőkeforma befektetést igényel és megtérülést biztosít. A befektetés legfőbb intézményes módja az oktatás, amelyet tartalma és hossza tesz mérhetővé. Az oktatás során nyer az egyén megkülönböztetett habitust, vagyis az oktatás olyan társadalmi attribútumokkal ruházza fel, amely elhelyezi és legitimálja helyét a társadalmi egyenlőtlenség- és ízléshierarchiában oly módon, hogy szimbolikus erőszakot alkalmaz. A szimbolikus erőszak áttelesen a pedagógiai ágenszen keresztül közvetítődik, aki ezzel megerősíti a hatalmon levő osztályok uralmát. A szimbolikus kapcsolatokat tehát szimbolikus erőszakkal biztosított hatalmi kapcsolatokat fednek, a kulturális mező pozícióinak értékét és viszonyait pedig a hatalmi viszonyok határozzák meg és nem önmagukban való esztétikai minőségük – amely csak illúzió –, ezért önkényesnek tekinthetők.

Bourdieu a dolgok mindennapi észlelését fordítja ki: nincsenek belső minőségek és igazságok, minden viszonylagos. Sem a kulturális mezőnek, sem pedig a tudományos mezőnek nincs önmagából adódó saját igazsága, belső objektivitása vagy szükségszerűsége. A kulturális mező Bourdieu modelljében természetesen nem pusztán a gazdasági/hatalmi mező tükröződése, hanem viszonylagos autonómiát élvez: ágensei látszólag nem tagjai az uralkodó osztálynak és nem neki dolgoznak. Hatalmuk ugyanakkor „delegált” – a pedagógiai cselekvés, a szimbolikus erőszak révén. Minél függetlenebbnek tűnik, annál hatékonyabban játssza beavató-megszentelő szerepét és reprodukálja a meglévő hatalmi viszonyokat.

Moore tanulmányának egy másik központi kérdése az objektív valószínűségek és a kultu-

rális mező közötti kapcsolat, ami Bourdieu-nél ugyanazon dolog két oldala. Ha az egyedül létező szubsztancia a hatalom, akkor az objektív valószínűségek és a kulturális mező alkotják a hatalom két különböző aspektusát. Emiatt Bourdieu írásai kapcsán felmerülhet a tautológia gyanúja, és ezért tűnik az iskola és a társadalmi osztályok harmóniája tökéletesnek. A pedagógiai kommunikáció fenntartja a kapcsolatot az oktatás és a hatalmon levő csoport között, hogy biztosítsa e csoport sikerét (a magas kultúra forrásaihoz való hozzáférést) és e habitus (az önkifejezés minőségének: kiváltásos beszéd, viselkedés, öltözködés) újratermelődését.

Moore rámutat, hogy a reprodukciós elméletek ügyelnek arra, hogy a csoportok közötti különbségek magyarázata konzisztens legyen a csoporton belüli különbségek magyarázatával az oktatásban. Tehát az, hogy valaki mennyire képes az iskolát előnyre hasznosítani és sikeresnek lenni, a társadalmi osztályok objektív esélyeihez kötődik. Itt azonban megjelenik az a probléma, hogy mi magyarázza a kivételeket: a néhány alsóbb osztályból származó diák kiemelkedő teljesítményét, az egyes csoportokon belüli és az egyes oktatási kategóriákon belüli szóródást. Rajani Naidoo tanulmánya (*Fields and institutional strategy: Bourdieu on the relationship between higher education, inequality and society*) a mező fogalmát veszi górcső alá az oktatásszociológia tükrében. A felsőoktatási mező a kognitív és strukturális mechanizmusok összessége, ahol a szociálpolitikai és gazdasági erők közvetett módon előidéznek a társadalmi rétegződés alapelveinek újratermelődését. Naidoo Bourdieu meghatározásából kiindulva kritikailag vizsgálja a mező fogalmát és bemutatja, hogy a dél-afrikai egyetemeken egy politikailag instabil időszakban kifejlesztett módszerrel hogyan alkalmazták Bourdieu elméleti kereteit az intézményes stratégiák analitikus megértéséhez.

A dél-afrikai esettanulmányból és Bourdieu empirikus kutatásaiból azt a következtetést vonja le a cikk, hogy Bourdieu elmélete segítségével túl lehet lépni azon a korábbi szemléleten, miszerint az egyetemek zárt rendszerek, amelyek függetlenek a szociálpolitikai környezettől és pusztán külső hatalmi viszonyok leképeződései. A szerző azt is leszögezi, hogy a szigorúan viszonyrendszerekben gondolkodó Bourdieu-i elmélet és az „önkényes” fogalma erősen korlátozza, hogy elméletét a felsőoktatás és a társa-

dalom közötti kapcsolat mélyreható elemzésére használjuk.

Bourdieu a test szociológiájának erőteljes képviselője festi meg írásaiban és a testet teljesen új módon – mint fizikai tőkét – jeleníti meg. Chris Shilling (*Physical capital and situated action: a new direction for corporeal sociology*) kritizálja Bourdieu-t, amiért társadalmi cselekvés felfogása nem képes azoknak az egyéni életutaknak elméleti magyarázatát adni, amelyek eltérnek az osztályhabitus által meghatározott életpályáktól, vagyis azt veti szemére, hogy csak a folytonosságra fókuszál és a változást figyelmen kívül hagyja. A Bourdieu munkáiban implicit módon kifejtett korporális/fizikai tőke fogalmának ismertetése után a cikk megpróbálja a szituált cselekvés pragmatista megközelítésével kiegészíteni és működésképesebbé tenni az elméletet. Így a szociális mező és a korporális tőke közötti kapcsolat folytonos habituális cselekvést eredményez, de az egyes fizikai külsejével való kapcsolatának megváltozását is meg tudja magyarázni.

Shilling összefoglalásában megjelenik többek között a test társadalmi megformáltsága, a különböző társadalmi osztályok külső megjelenésben kifejezett távolsága, a külső megjelenésben kifejezett szimbolikus érték, a test mint fizikai tőke átkonvertálhatósága más tőkefajttá. Ezek a munkásosztály számára rendkívül korlátozott lehetőségeket jelentenek már az iskolai környezetben is, nemcsak később a munkaerőpiacon. A pragmatista felfogás szerint a test társadalmi megformáltsága mellett (amelyben a Bourdieu által sokszor elhanyagolt gender, vallás, etnicitás is szerepet játszik) a megélt tapasztalatokban és belső tudatos dialógus során is formálódik az egyén saját testképe. Az egyén a környező társadalmi világ által rákényszerített eltorzított identitást elutasítva (krízis) új alternatívát fogadhat el (kreatív reveláció), ami együtt jár a magabiztosság megjelenésével. Shilling egy, a lányok és a fiúk testnevelésórához való viszonyát vizsgáló tanulmányban szemlélteti ezt a folyamatot, de nem hagyja említés nélkül a ma divatos trendeket sem (fitness, étrendek, fogyókúra).

Jo-Anne Dillabough (*Class, culture and the "predicaments of masculine domination": encountering Pierre Bourdieu*) tanulmánya a feminista irodalom, valamint a nemi (gender) és az oktatási mező kapcsolatának fényében értékeli Bourdieu munkásságát. Dillabough szerint az ágens, iden-

titás és hatalom fogalmak társadalomelméleti és feminista vitájánál, továbbá a feminista oktatásszociológia fejlődéséhez elengedhetetlen, hogy Bourdieu meglátásait figyelembe vegyék és a kulturális és társadalmi hatalomelméletek interdiszciplináris vizsgálatát alkalmazzák. A pragmatikus feminizmus a Bourdieu-i szimbolikus uralom elméletet összekapcsolta az iskolában és a társadalomban tapasztalható nemi egyenlőtlenségek vizsgálatával, rámutatva arra, hogy a társadalmi makrofolyamatok és a helyi mikrofolyamatok dialektikusan összefüggenek, vagyis minden társadalmi reprodukciós elemzésben együtt kell kezelni őket. A posztmodern és posztstrukturalista feminizmus deterministának tartja Bourdieu-t, aki egy adott mező társadalmi gyakorlatába ágyazottnak tekint a férfidominanciát. Dillabough Bourdieu értékét abban látja, hogy a normatív liberális magyarázatokkal szemben egy analitikus megközelítést ajánl, ami reális módon tárja fel a nemi identitás, alárendeltség, megkülönböztetés és hierarchia problémáit.

A feminizmus számára Bourdieu több szempontból hozott újat: hangsúlyozza, hogy a társadalmi aktort minden esetben kulturális miliőben kell szemlélni; a férfiuralomban nemcsak gazdasági elnyomást, hanem egy összetettebb szocio-kulturális jelenséget lát; a munkaerő nemi megosztottságának nagy jelentőséget tulajdonít a nemi egyenlőtlenségek kulturális létrejöttében; a nem (gender) történelmi-kulturális-társadalmi megformáltságát hangsúlyozza; és kiemeli, hogy a történelmileg örökölt állami intézmények és gyakorlatok segítségével a szocializáció termeli újra a férfiuralmat.

Michael Grenfell és David James (*Change in the field – changing the field: Bourdieu and the methodological practice of educational research*) a mező-elmélet szemszögéből vizsgálják az oktatásszociológiai kutatás gyakorlatát, és alapvető módszertani eszközként használják a habitus, a mező, a tőke, a legitimitás és a struktúra fogalmát. A tanulmány az intézményes tudás társadalmi megkonstruáltságával foglalkozik: mi az, ami legitim, ami gondolható, amit ki szabad fejezni és mi az, ami(t) nem. Erre szemléletes példa magának az oktatásszociológiai kutatások módszerének változása az utóbbi évtizedekben: a 60-as évek kvantitatív (pszichometriai teszt) módszerét a következő évtizedekben kvalitatív módszerek váltották fel, jelenleg pedig a „kemény”

bizonyítékokra alapozó kvantitatív módszerek a legelterjedtebbek. Különböző generációs trendek követik egymást. A „módszertanilag lehetséges” a tudományos mezőn belülséget, azaz status quót jelent. Az avantgarde megkérdőjelezi a status quo-t, egyben lecseréli a hivatalos és felszentelt módszert, a tudományosság, az igazolás és az érvényesség elveit egy hallgatólagos megállapodás szentesíti. A tudományos diskurzusba – a logikára és a józan észre hivatkozva – beavatkozhatnak külső erők (pl. politikusok), hogy meghatározzák, mi az érvényes tudás, mi a jó tanítási vagy kutatási módszer, és hogyan kéne finanszírozni a működést. Amikor a jelenlegi kutatási trendek a bizonyíték alapú kutatási módszerre hivatkoznak, azt sugallják, mintha az eddigi kutatások nem bizonyítékok alapján közöltek volna eredményeket. Ilyen módon, a tudásmező változásával maga a tudástőke definíciója és valutaértéke változik meg. A tanulmány egy konkrét kutatási projekt részletes bemutatásával zárul, amelyben a Bourdieu-i megközelítést alkalmazták a gyakorlatban sikerrel, reflexív módon explicitté téve, hogy a mező adottságai hogyan határozzák meg a kutatás tárgyát és alakítják a kutatás eredményét.

Jane Kenway and Julie McLeod tanulmányának (*Bourdieu's reflexive sociology and "spaces of points of view": whose reflexivity, which perspective?*) tárgya Bourdieu perspektivizmus és reflexivitás fogalmának alkalmazhatósága a társadalom- és feminista elméletekben. A reflexivitás fogalmát háromféleképpen használják a kurrens szociológiai munkákban: elsőként mint életrajzi reflexiót, amelyben az egyén megalkotja saját (társadalmi, nemi...) identitását, másodsor mint módszertani reflexiót, ami a kutatási folyamat és a kutató beavatkozásának káros következményeit próbálja csökkenteni a kutatott személy vagy társadalmi csoport életében, harmadikként pedig mint tudományos reflexiót, amelyet a tudós alkalmaz saját helyzetének meghatározására a szociológiai mezőben. Bourdieu *A világ súlya* című kései művében interjúk segítségével mindennapi emberek életútját, különböző perspektíváit mutatja meg, miközben az interjúhelyzetből adódó kutatói szimbolikus erőszak-hatást próbálja kiküszöbölni. A reflexív szociológiában mérföldkő ez a munka, ugyanakkor Bourdieu-t számos kritika érte a módszer kizárólagos használhatósága, a társadalmi környezetből kiszakított riport-jellege és a korábbi, hasonló mó-

don készült feminista és antropológiai kutatások eredményeinek mellőzése miatt.

A feministák Bourdieu módszerének alternatív használatát javasolják: a nemi identításra vonatkozó és a nemi identitás változásával kapcsolatos tudományos reflexiót. Korunkban a nem és a szexualitás elveszíti hagyományos szerepét (detradicionalizálódik), és helyébe lép az individualizáció, ahol az ágensek egyre tudatosabban reflektálnak önmagukra és életfeltételeikre. A társadalmi nemi (gender) normák nem tartósak, mint ahogy Bourdieu állítja, hanem egyre inkább destabilizálódnak. A reflexivitás a társadalmi mezőkön belüli és azok közötti mobilitásból is következik, mert szükséges, hogy a nemi habitus és a mező illeszkedése létrejöhessen. A nők esetében a munkaerőpiac, az otthon és az intimitás közötti mozgás is az autonómia és az alárendeltség különböző fokú megtapasztalását jelentheti. A tanulmány végül egy olyan ausztrál esettanulmány ismertetésével zárul, amely a minden szempontból (gazdasági, kulturális és területi) alárendelt helyzetben lévő, az iskolából korán kilépő fiatal nőkről és édesanyjukról készült.

A történeti időben elhelyezett fogalomértelmező elméleti összefoglalók mellett a kötet kétségtelenül legérdekesebb írásai azok a tanulmányok, amelyek egy-egy konkrét kutatáson keresztül mutatják be a Bourdieu-i elmélet hasznát és gyakorlati alkalmazhatóságát. Bár a külön szám összes írásában megjelenik, hogy Bourdieu óriási áttörést hozott a tudományos gondolkodásban, egymás után olvasva a tanulmányokat zavaró lehet, hogy a válogatás nem tükröz egyességességet. A mögöttes szándék talán az lehetett, hogy e sokféleségben felfedezzük, milyen változatos módon lehet(ne) megtermékenyítő Bourdieu látásmódja, mennyi lehetőség vár még a kutatókra a társadalmi jelenségek megértése terén, különösen interdiszciplináris területen. (*British Journal of Sociology of Education, Vol. 25, No. 4. September 2004.*)

Lekeny Hajnal

